

Recenzió

Andor József

Bibok Károly: Szójelentéstan: a lexikai szemantikától a lexikai pragmatika felé

Pragmatika 5. Budapest: Loisir Kiadó, 2017, 150 pp.

A szemantikát, azaz a nyelvi eszközökkel kifejezett jelentés tudományát sokféle szemszögből lehet kutatni, művelni. A nyelvi jelentéskonstruálás és annak értelmezése együtt járó, intencionális tevékenység a nyelvet használók körében. A létrehozott, megkonstruált jelentés vizsgálatát a nyelvtudósok egymástól függetlenül létező megközelítések alkalmazásával hajtották/hajtták végre. Ezek a megközelítési módok, módozatok modell-kötöttek, a legtöbb esetben (historikus tekintetben) egy-egy elméleti bázisra alapozott nyelvtudományi iskola keretein belül fejeződtek ki. Ennek megfelelően beszélhetünk hagyományos, leíró státusú szemantikáról, strukturalista szemantikáról, szószemantikáról, diskurzus- és szövegszemantikáról, formális szemantikáról, dinamikus szemantikáról, kognitív szemantikáról, kontrasztív szemantikáról, s a múlt évszázad legvégétől fogva talán generatív szemantikáról is. Megállapítást nyert, hogy a jelentésnek léteznek statikussá vált/váló és dinamikus, a konstruálásban létesülő aspektusai. A jelentéstan keretében tárgyalt jelenségterületek skópuszukat illetően eltérőek: beszélhetünk szószemantikáról, a mondatok, vagy azok terjedelmét meghaladó nyelvi reprezentátumok, így a szövegek, a diskurzus jelentéséről, sőt, szemiotikai jelentéstanról is. A jelentéssel foglalkozó diszciplínákat tekintve a nyelvtudomány státusa nem egyedülálló. Intenzív vizsgálatokat folytatott és jelenleg is folytat ezen a területen többek között a filozófia, a pszichológia, a kurrens kognitív tudomány diszciplínája is. Sőt, csupán ennek a négy tudományterületnek a szemantikára koncentrált vizsgálódását tekintve elmondható, hogy ezek mai tudományunkban többnyire integrált módon közelítik meg a jelentéskonstruálás és értelmezés tanulmányozását.

Bibok Károly a jelentéstanról foglalkozó monográfiájában és tanulmányainak zömében a szójelentés természetét és körét tárgyalja, a szokványos szemantika-könyveknél jóval rövidebb terjedelemben (irodalomjegyzékkel, név- és tárgymutatóval együtt 149 oldalban, 9 tételben, tkp. 6 fejezetben), integrálva az erre vonatkozó kurrens lexikális szemantika-elméleti modellek tanait és vizsgálatait a napjaink jelentéstani kutatásaiban egyre nagyobb teret nyerő és folyamatosan kibontakozó lexikális pragmatikával. A két részdiszciplínás szakterület integratív jellegű összekapcsolása funkcionális skópuszuk jellegéből fakadóan természetes. A szerző szakavatott módon és kellő mélységben tárgyalja az ismertetett elméleti modellek fogalmi rendszerét és adekvátságuk követelményeit. Ugyanakkor – sajnálatos módon – nem tárgyalja explicit módon a 'szó' és a 'kifejezés' fogalmának nyelvelméleti státusát és skópuszát könyvének fejezeteiben/tanulmányaiban. A 'kifejezés' terminusa nem is szerepel monográfiájának tárgymutatójában. Míg a 'szó' terminusának nyelvelméleti alapjai a nyelvi egység

morfo-szemantikai reprezentációjában gyökereznek, addig a 'kifejezés' ennél jóval „pragmatikusabb”, funkcionális tekintetben képlékenyebb, a szóénál tágabb fogalmi bázissal rendelkezik, lehetőséget adva a 'lexikális egység' szövegtani tekintetben megvalósuló funkcionalitásának vizsgálata felé, ezáltal pedig valóban a lexikális pragmatika irányába mutatón.¹ De tekintsük most át a könyv tételeiben foglaltakat sorjában.

Az egyoldalas *Előszó*ban (7.o.) a szerző deklarálja, hogy könyvének fő célja a lexikai pragmatika monografikus bemutatása a hozzá vezető releváns jelentéstani célzatú nyelvtudományi modellek (a kétszintű konceptuális szemantika, a generatív lexikon elmélete, valamint a relevanciaelmélet) tárgyalásán keresztül. Hangsúlyozza, hogy a jelen kötet szervesen épül rá a témáról szóló korábbi tanulmányaira. Az ezt követő *Bevezetés*ben (9-12.o.) Bibok magvas áttekintést nyújt a szójelentés vizsgálatának irányairól, sorra véve ezek alapvető fogalmait, így az alapul szolgáló enciklopédikus tudás és a fogalmi rendszer összefüggését, a holisztikus nyelvszemléletet (mélyvízbe dobva az olvasót azzal, hogy nem definiálja ennek specifikumát), a relevanciaelmélet adta aluldetermináltság tézisének, a kontextuális alapú nyelvszemlélet jellegét és keret-modelljeit, az esetlegesen kontextus-függetlenné vált enciklopédikus ismeretek beépülését a nyelv lexikon komponensébe, az ún. explikatúrákat, markáns módon rámutatva mindezek szemléletbeli összefüggéseire. Deklarálja, hogy ezen fogalmak nyomán juthatunk el a lexikai pragmatika elméletének koncepciójához, a pragmatikai kompetencia fogalmának és szerepének, a jelentéskonstruálásnak körvonalazásához mind a szó, mind pedig a megnyilatkozás szintjén. A könyv *harmadik egysége* (tulajdonképpen *első fejezete* – 13-40.o.) címe szerint a kétszintű konceptuális szemantika (Bibok munkájában Manfred Bierwisch neve által fémjelvezve) és a lexikai pragmatika viszonyának kérdéskörével foglalkozik. Bevezető részében tárgyalja a szószerinti, ún. literális jelentés és a fogalmi értelmezés problematikáját. Megkülönbözteti az alapként tekinthető ún. 'magjelentést' és a 'kontextuális jelentést' egymástól. Utóbbit az előbbi jelentése „átértelmezésének” tartja (13.o.). Ennek fogalmi státusa és jelentéstudományi validitása korántsem tisztázott. Nézetem szerint a viszony (ennek jellegének tisztázása további vizsgálatokat igényel) legalábbis reflexív, ha ugyan nem fordított. Elgondolkodtató kérdés annak tisztázása, hogy mi a szó státusa a nyelvben. A magam nézete szerint a fogalmi jelentés nyelvi leképezéséből. Ezzel áll párhuzamban magának Biboknak a meglátása, mely szerint az alulspecifikált jelentés különféle konceptuális tartományokban kap értelmet. Nézetem szerint az alulspecifikáltság fogalma nem csupán deklarációt, vagy akár definiálást igényel, hanem jellegének, ismérveinek megállapítását kísérletes szemantikai-pragmatikai felmérések eredményeire kell alapozni. Ennek kapcsán vizsgálandó például a szinonimitás lexikai bázisának kritériumrendszere, az egyedi szinonim lexikális csoportok és viszonyok közti gradációs eltérések, a körükbe tartozó lexikai egységek és a csoport alaptagjának tekintett egység (ha létezik ilyen a csoportban) fogalmi alapú magjelentésének megállapítása. A Bibok által elemzett bierwisch-i koncepcióban fontos szerepet kap az ún. 'neutrális kontextus' fogalma, ami nem kívánja meg „a már megállapított jelentéselemek átértelmezését, mint ahogy az szükséges a metaforikus jelentések esetén” (16.o.). Bibok szemléletes példaelemzéssel tárgyalja a bierwisch-i konceptuális elmozdulás és a szavak literális jelentésének viszonyát. Kiegészíteném ezt azzal, hogy ebben szükség lenne a kurrens lexikai pragmatikából ismert száliencia (alapvetően a perceptuális és a kognitív feltűnőség) szerepének, befolyásának, mentális tényezőinek mélyebb alapú megismerésére. (Itt jegyzem meg, hogy az ízig-vérig lexikális pragmatikai bázisú 'száliencia' terminusa ugyancsak hiányzik a mono-

¹ Itt a 'kifejezés' terminusát funkcionális nyelvészeti értelmében használjuk ('expression'), megkülönböztetve azt a morfo-szemantikában körvonalazott 'idiomatikus kifejezés' ('idiom, 'idiomatic expression') fogalmától.

gráfia tárgymutatójából.) Szintén további, beható experimentális, folyamat-alapú kutatást igényel a jelentés lexikalizálhatóságának és nem-lexikalizálhatóságának megállapítása (18.o.). A fejezet további szakaszaiban a szerző szemléletes és alapos példaelemzésekkel vizsgálja a magjelentés megállapításának és a tőle való fogalmi, ún. konceptuális elmozdulás(ok) aspektusait. Nem említődik ugyan, de világos a konceptuális alapú keret-szemantikában tájékozott olvasó számára, hogy itt a fogalmi bázis kiterjesztéséről van szó konceptuálisan kapcsolódó/kapcsolható tudáskeretekbe illesztve, egy-egy adott fogalmi sémában, integráció révén. Érdekes, a hazai nyelvészettörténet szempontjából releváns vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy milyen módon és fokon lenne összevethető ezen konceptuális alapú lexikális (de a grammatikai reprezentációra is kiható) folyamatok elemzése Zsilka Jánosnak a jelentés-integráció leírását és értelmezését illető felfogásával (Zsilka 1978). Nézetem szerint a jelentés-konstruálás folyamata akkor történik, amikor egy konceptuális sémához kötődő fogalom nyelvi megjelenítésére még nem áll rendelkezésre szó, jobban mondva, kifejezés. A jelentés-integráció/konceptuális kiterjesztés (elmozdulás) pedig a már meglévő kifejezés alapjelentéséből származó, más tudáskeretbe történő, fogalmi alapú átvitelt (integrációt) jelenti. Poliszémiáról két vagy több magjelentés vagy jelentés-kiterjesztés (integráció) esetén beszélhetünk, ahogy ezt Bibok szemléletes példaanyalízissel (*újság, opera*) illusztrálja. Az elsődleges vs. nem elsődleges magjelentések azonosítását/azonosíthatóságát (25.o.) meglátásom szerint alapvetően befolyásolja az itt Bibok által nem tárgyalt 'száliencia' (lásd Kecskés 2013).

A 2.2 fejezetpontban az ún. 'konceptuális differenciáció' kérdéskörét tárgyalja a szerző. Releváns és kurrens szakirodalomra hivatkozva megállapítja, hogy „a szószerinti jelentések az ún. konceptuális differenciáció útján jönnek létre egy aluspecifikált jelentésből, amikor ez a jelentés némileg különböző módokon, de ugyanabban a fogalmi mezőben konkretizálódik.” (27.o.) Hangsúlyos funkciót kap a jelentésvariációk esetében a prototípusosság és az ún. enciklopédikus ismereteket befogadó világtudás alapú szótári sztereotípiák (30-31.o.), valamint az ún. aktuális kontextus szerepe. Megjegyzendő, hogy ezek mellett pedig, itt is, a száliencia megnyilvánulása. A fejezetvégi 2.3. pontban az ún. 'konceptuális szelekció' műveleti fogalma körvonalazódik, melynek során Bibok rámutat a szemantika-elméletekből jól ismert szelekciós megszorítások és a V + argumentum relációk összefüggő voltára, melyben ugyancsak szerepe van a világtudásbeli ismereteknek (38.o.).

A következő, immár *negyedik egységben* (a monográfia tulajdonképpen *második fejezetében* – 41-70.o.) Bibok beható elemzés alá veti James Pustejovsky generatív lexikon elméletét,² azzal a céllal, hogy a benne ismertett elméleti koncepció alappilléreit összevesse és összeegyeztesse mind a bierwisch-i kétszintű konceptuális szemantikával, valamint a kibontakozó lexikai pragmatikával. Hangsúlyozza, hogy Pustejovsky elméleti modelljében nincs különbség a nyelvi- és a világtudás között. A lexikai pragmatika szempontjából talán az ún. 'qualia', a lexikai minőségek struktúrája képezi a generatív lexikon legfontosabb oldalát, mely a világismeretből eredő lexikai ismeretek reprezentációját befolyásolja. Ahogy azt Bibok ismertetésében kiemeli, Pustejovsky elméletében a qualia szerkezet alatt kulcsfontosságú az ún. 'lexikai konceptuális paradigma' fogalma, melyben az amerikai nyelvész elgondolása szerint helyet kap a szavak keret-kötődése/kötöttsége. Ez a tény(ez) Bibok leírásában nem említődik. A fejezet számos, precízen kifejtett példaelemzést tartalmaz, melyek révén elének tárul a generatív lexikon-elmélet kategória- és fogalmi apparátusának teljes arzenálja, köztük

² A monográfiában részletesen ismertett és elemzett elméleti modellek sokrétű szakirodalmi bázisára vonatkozóan nem adom meg azok könyvészeti adatait, ugyanis ezek mind megtalálhatók a szakkönyv részletes (11 oldalnyi – 133-143.) irodalomjegyzékében.

kiemelt státussal az ún. 'típus-kikényszerítés' ('type coercion') és az 'együttes kompozíció' ('co-composition') szabályrendszere. A példaelemzések révén láthatóvá válik, hogy az argumentumok befolyással vannak az ige (vagy inkább a 'verbális') által reprezentált propozícióra. Ugyanis maga a propozíciós szerkezet verbális konstituense magában aluspecifikált, nem fejezi ki pl. a mozgásreprezentáció inherens sajátosságát, az irányt (lásd pl. a *lebeg* reprezentációjának elemzését (46.o.)). Külön értékelendő Bibok erőfeszítése arra vonatkozóan, hogy átültesse a magyar terminológiába Pustejovsky bonyolult terminológia-használatát. Az 50. oldalon, a típuskikényszerítés körébe tartozó példák elemzésekor kerül sor a lexikai pragmatikában igen fontos szerepet játszó lexikális státus, az argumentumok (sőt, akár a predikátumok (56.o.)) implicit voltának/fogalmának tárgyalására. Ennek a státusnak a szemantikai – pragmatikai, valamint szintaktikai súlya megítélésében hasznos lenne összevetése az ún. 'nem-artikulált konstituensek' ('látens összetevők') fogalmával és szerepével (lásd Andor 2013). Bibok példaelemzései arra is rámutatnak, hogy a generatív lexikon pustejovskyi modelljében (és a szójelentéstan mai felfogásában) nélkülözhetetlen a kifejezések hatóköre, ami túllép a szószerűség szűk hatókörén, implikálja és stimulálja a diskurzus-kontextus keretében történő vizsgálatot. Elemzései folytán egyúttal láthatóvá válik, hogy a szűkebb skópuszú mondat szerkesztési megfigyelések (a megnyilatkozás-jelentés (50-57.o.)) nem tisztán lexikális síkon értelmezhetők, hanem az enciklopédikus ismeretekre támaszkodva tudáskeretet aktiválnak, melynek folyamatában fontos tényező a perceptuális és a kognitív szálencia, mely szerepének beható vizsgálata mutatja az utat a lexikális pragmatika irányába. A fejezet argumentációját figyelemmel követve nehezen ítélné meg, hogy a monográfia szerzője mely konkrét pontokon válik le James Pustejovsky egyedi, generatív lexikalista modelljének koncepciójáról.

Az *ötödik egység* (a rövidebb terjedelmű *harmadik fejezet* – 71-84.o.), főként Dan Sperber és Deirdre Wilson úttörő munkásságát útmutató státusának tekintve, a relevanciaelmélet lexikai bázisú aspektusait vizsgálja, mely elméleti keret a brit nyelvész, Robyn Carston kutatásaival kiegészülve (vagy vele együtt) alapvető bázisát képezi a napjainkban egyre nagyobb teret hódító nyelvelméleti modell, a lexikai pragmatika nyelvelméleti irányzatának. A fejezet elején Bibok bemutatja a relevanciaelmélet jelentésértelmezését, a megnyilatkozások kétfázisú, dekódolásból és a releváns aspektus kikövetkeztetéséből álló interpretációját. Ezzel összefüggést teremt a relevanciaelméleti keret és az inferenciális pragmatika modellje között. Az enciklopédikus ismeretekre és a perceptuális tapasztalatokra támaszkodó kontextus-felfogás dinamikus, melynek alapján a kontextus nem tekinthető eleve adottnak, hanem az interpretáló alany „választja ki” és ki is terjesztheti. A kognitív relevancia elve a reprezentáció és az interpretáció összefüggésének elve: a legnagyobb kognitív alapú hatás elérésére való törekvést képezi, minél kisebb kognitív erőfeszítés révén (72.o.). Az elmélet az explicit módon kifejezett jelentést explikatúrának tartja, megkülönböztetve a procedurális jelentést a lexikai, logikai, enciklopédikus ismeretekre, a prototípusosságra és a tudáskeret-tartalmakra támaszkodó konceptuális jelentéstől (73-74.o.).

A fejezet második felében a szójelentés felbonthatóságára vonatkozó lexikalista nézeteket tárgyalja a szerző, a korábbiakban részletesen ismertett három elméleti modell keretében. Kimutatja, hogy a kétszintű konceptuális szemantika, valamint a generatív lexikon elmélete szerint a szavak jelentéselemekre bonthatók, míg a relevanciaelmélet ellenzi ezt a felfogást. Ezt követően a záró szakaszban a lexikai pragmatika kontextus-felfogásával foglalkozik, példaelemzéssel vizsgálva a kontextus közvetlenségének felfogását, illetve diskurzus-alapú kiterjeszhetőségét.

A *hatodik egység* (*negyedik fejezet* – 85-95.o.) egy esettanulmányt képez, a *nyit* ige tüzetes, lexikai-konstrukciós és lexikai pragmatikai elemzésén keresztül. Rámutat arra, hogy az ige argumentumszerkezete, főként az ún. 'érintett' kategória típusa, a lexikai sztereotípián keresztül lekötött tudáskeret-relációja (ami nem azonos a prototípusokkal) miként befolyásolja konstrukcionális tekintetben a *nyit* verbális jelentéseinek értelmezését. Érdekes lenne megvizsgálni az ige igekötős variánsainak viselkedését is hasonló szempontból, a kognitív sémák realizációjának ismeretére támaszkodva.

A *hetedik egység* (*ötödik fejezet* – 97-112.o.) az eszköz – alany alternáció vizsgálata lexikai pragmatikai keretben, ugyancsak esettanulmány, számos, alapvetően konstrukciós-grammatikai példaelemzéssel. A fillmore-i esetgrammatikából eredő goldbergi nézetek kifejtése mellett célszerű lenne megvizsgálni Stanley Starosta (1988) lexikalista (ugyan generativista) szemléletű esetgrammatikájának ('lexicase') alkalmazhatóságát, valamint a Fillmore által kezdeményezett FrameNet (1997) eszköztárát hasonló célokra, mely leírások arra mutatnak, hogy a lexikai egységek a szintaxisba projektáló argumentumszerkezettel rendelkeznek (104.o.), céljaikban valamint leíró módszereikben ugyan radikálisan eltérnek a Bibok által a jelen kötetben részletesen elemzett szemantikai – pragmatikai modellektől.

A *hatodik fejezet* (a monográfia 8., rövid terjedelmű egysége – 113-126.o.) az előző részek példaelemzéseire épülően összefoglaló céllal, szinte tézisszerűen tárgyalja a lexikai pragmatika fogalmi rendszerének lényegét a szó és a fogalmi reprezentáció viszonyáról. Mivel a lexikai pragmatika vizsgálati skópuszában kiterjeszti a szó fogalmának funkcionális bázisát a szövegvizsgálat (a produkció valamint a befogadás) irányába, érdemes lenne itt megvizsgálni a szövegkohézió és koherencia lexikai tényezőinek (pl. a kulcsszói státus, a lexikai reprezentáció száliens vonásai, az ún. szemantikai prozódia (lásd Stewart 2010), a lexikai funkcionális jelöltség és töltöttség, a kifejezések szemantikai/pragmatikai asszociatív potenciálja (lexical priming – lásd Hoey 2005.)) szerepét is. Ezeknek a témaköröknek a tárgyalása azonban – természetesen – lényegesen megnövelte volna a monográfia terjedelmét.

A könyvet rövid *összefoglaló fejezet* zárja (127-131.o.), melyben a szerző nagy vonalakban áttekinti a könyve fejezeteiben tárgyalt fogalmakat és téziseket.

Összességében Bibok Károly monográfiáját hasznos kézikönyvnek tartom. Egyrészt azért, mert alapos áttekintést nyújt a szemantika- és pragmatika-kutatás lexikai státusú alapkérdéseiről, másrészt pedig azért is, mert kijelöli a lexikai szemléletű jelentéstan jövőbeli kutatási igénylő irányvonalait. A mű hasznos forrás a Bibok munkásságát képező szaktanulmányokat már ismerő kutató számára, mert koncepcionális összefoglalóját adja a mély szakmai ismeretekkel rendelkező szerző kutatói műhelyében végzett munkának. Ugyanakkor rendkívüli értékét képezi az, hogy áttekintései, példaelemzései révén az ezt a diszciplináris területet kutatni kívánó tanuló ismereteit igen magas, kutatói szintre képes emelni. Elolvasását feltétlenül ajánlom mind a nyelvelmélettel foglalkozó kutatók, mind pedig a hazai egyetemek doktori vagy akár a mesterfokú képzéseiben részt vevő hallgatók számára.

Irodalom

- Andor, József (2013): A látens összetevők vizsgálata a magyarban. *Magyar Nyelv* 109/2. 137-142.
- Fillmore, Charles J. (1997): *FrameNet*. Berkeley, University of California: International Computer Science Institute.
- Hoey, Michael (2005): *Lexical Priming*. London: Routledge.

Andor József:

Bibok Károly: *Szójelentéstan: Szójelentéstan: a lexikai szemantikától a lexikai pragmatika felé*
Argumentum 14 (2018), 258-263
Debreceni Egyetemi Kiadó

Kecskés, István (2013): *Intercultural Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
Starosta, Stanley (1988): *The Case for Lexicase*. London: Pinter.
Stewart, Dominic (2010): *Semantic Prosody*. London: Routledge.
Zsilka, János (1978): *Jelentés-integráció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Dr. Andor József
Pécsi Tudományegyetem
Angol Nyelvészeti Tanszék
H-7624 Pécs
Ifjúság u. 6.
andor.jozsef@t-online.hu